

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/88-2-51>

Тарас БАТЮК,

orcid.org/0000-0003-4159-5226

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та правознавства

*Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) tbatyuk@gmail.com*

Олег ЗОЛОТУХІН,

orcid.org/0009-0005-9581-9784

аспірант кафедри історії України та правознавства

*Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) zolotopukin6@gmail.com*

НАЙВАЖЛИВІША НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ПРАЦЯ МИРОНА КОРДУБИ¹

(рецензія на книгу: Кордуба Мирон. Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд. Київ ; Кам'янець-Подільський : Рута, 2023. XXIV, 111, 89, [2] с. : табл., карти)

Дослідники інтелектуальної біографії Мирона Кордуби єдині в переконанні про особливу вагомість у його спадщині науково-популярних студій. Таке спостереження узasadнюється тією обставиною, що подібно до інших представників нечисленної когорти української інтелігенції доби модерного відродження, він чимало часу присвячував культурно-національному вихованню своїх співвітчизників та поінформуванню зацікавлених феноменом «неочікуваної нації» європейських оглядачів. Це почасти пояснює показну історіографічну літературу, яка постала протягом останніх десятиліть для осмислення багатьох аспектів громадського служіння визначного представника львівської школи М. Грушевського.

Втім, далеко не всі сюжети біографії Кордуби-популяризатора на сьогодні висвітлені збалансовано та з належною повнотою. Мовиться про те, що попри домінування освідмлюючої складової в інтелектуальній творчості історика в роки Визвольних змагань, наразі про неї написано найменше. Причиною цього є специфіка тогочасного українського книговидавництва, коли накладі праць не були значними, а ті їх примірники, що потрапили до наших бібліотек протягом десятиліть панування тоталітарної системи, послідовно знищувалися співробітниками фондів спеціального зберігання. Іншою проблемою з опрацюванням тогочасних науково-популярних праць

визначного вченого була їхня мовна фактура, адже низка важливих книг адресувалися західноєвропейському читачеві, а відтак писалися Кордубою поліглотом одразу німецькою та французькою.

Властиво щойно названі обставини дозволяють зрозуміти чималу важливість для повноцінного осмислення феномену Кордуби-популяризатора рецензованої двомовної книги, підготовленої співробітниками Музею історичного центру міста Києва. Вона містить фототипне перевидання опублікованої в 1919 році у Берні його знаної праці «Le territoire et la population de l'Ukraine. Contribution géographique et statistique» та її переклад сучасною українською мовою, здійснений Надією Наумовою. Поряд із цими текстами, що займають більшу частину книги, вона містить дві проблемно-тематичні передмови, географічний та іменний покажчики, а також майстерно укладену автором географічну мапу української етнічної території. Ця видана на високому поліграфічному рівні мапа додана до книги як вклейка, що дозволяє при потребі використовувати її самостійно, незалежно від книги.

Відкриває рецензоване видання ґрунтовна передмова авторства директорки Музею історичного центру міста Києва Наталії Клименко. В ній з доречною повнотою з'ясовано обставини появи книги М. Кордуби та визначено її вагомість для боротьби українців за свою незалежність сто років

¹ Кордуба Мирон. Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд. Київ ; Кам'янець-Подільський : Рута, 2023. XXIV, 111, 89, [2] с. : табл., карти

тому і зараз. Підготовку вченим французькою мовою «Території і населення України», пояснює дослідниця, зумовили початок роботи Паризької мирної конференції і необхідність донесення інформації про Україну до її учасників. До свого завдання історик поставився з притаманною йому ретельністю, відтак його праця стала для західного читача ексклюзивним джерелом інформації про територію і людність України.

В плані архітекτονіки книга М. Кордуби поділяється на два великих розділи. У першій частині «Етнографічна територія України» автор на багатьох прикладах доводить, що проведені в імперську добу офіційні переписи населення мають тенденційний характер при визначенні його етнічного походження, адже подають дані на користь панівних націй. Таким був перший перепис у державі Романових 1897 р., за яким свідомо занижено не тільки кількість українців, але й сфальшовано статистику професій (їх виявилось в основному лише три), бо всіх представників інтелектуальної праці віднесено до етнічної групи «росіяни». Не менш промовисто це проявилось і в даних щодо освіти. За імперською статистикою, українці є найвідсталішими в освіті, а відтак і малокультурними. Імперська влада заявляла, що «загалом української нації немає, а є лише український народний діалект». Отже, всіх респондентів інтелектуальної праці записували як «руській», і потім вони під час остаточних підрахунків ставали росіянами.

Іншим класичним прикладом офіційної фальсифікації національної статистики щодо українського населення, вказує М. Кордуба, були переписи в Австро-Угорській імперії, куди входили Закарпаття, Буковина і Галичина. Етнографічна статистика тут практикувалась від 1880 р. і потім переписи проводилися щодесять років. Перепис був привілеєм політичної влади, тому домінуючі нації мали вирішальний вплив на їх результати. Проти фальсифікацій відбувалися масові протести і заворушення, оскільки кількісні показники ставали аргументом для отримання політичних прав і переваг цивілізаційного плану (передусім, в аспекті заснування коштом державного бюджету освітніх закладів всіх типів). Чисельність української нації через ці переписи весь час зменшувалась, але, як пише М. Кордуба, «лише на папері, оскільки реально і, зрештою, на щастя, ні колонізація, ні мадяризація, ні румунізація українського народу не відбувається так швидко, як на це розраховують статистики».

Аналізуючи переписи на Буковині, автор підкреслює, що фальсифікації дуже просто виявити, особливо коли вони проявлялися так брутально,

як у знайомому для М. Кордуби чернівецькому регіоні. Фальсифікація переписної комісії, наголошує вчений, найбільше впадає в око у Милешівцях у районі Радоць, де перепис 1890 р. зареєстрував 1697 українців і 566 румун, перепис 1900 р. – 2246 українців і 168 румун, перепис 1910 р. – 457 українців і 2096 румун. У районі Сучави переписна комісія пішла ще далі – одним розчерком пера змінила низку українських сіл на румунські.

Подібні викривлення автор відзначає і стосовно Закарпатської України, де угорські чиновники із завзятістю, гідною кращого застосування, оригінальні українські назви змінили на мадярські: село Плоске – на Домбостелек, Нелипине – на Гарсфальва, Довге – на Госшумезо, Солонин – на Кіраліфічалас. «В Угорщині, як і на Буковині, – з прикрістю відзначає М. Кордуба, – національності покликані служити політичним інтересам і забезпечити мадярам абсолютну більшість серед інших народностей Угорської держави. Оскільки природний розвиток є досить повільним, статистика робить усе можливе, щоб прискорити його на папері [...]. Всі інтелектуали українського походження, тобто уніатське духовенство, викладачі, чиновники і їхні сім'ї зафіксовані як мадяри». І, як приклад, наводить статистику у селі Лоза Полянка (комітат Берегове), де число мадяр зросло за десятиліття удесятеро, а у Мідяниці – у тридцять п'ять разів. Так повністю українські села стали «мадярськими оазами» на українській території!

Та чи не найбільш системними і методичними фальсифікації переписів були в Галичині. Про це, зрештою, писали і самі поляки. Приміром, професор Львівського університету Євген Ромер зазначав, що офіційний перепис у Галичині 1910 р. був сильно спотворений на користь поляків. Свідченням цього було маніпулятивне перетворення поляків з національної меншини у Східній Галичині на не лише відносну, але й абсолютну більшість. Практики такого «перетворення» були подекуди вражаючими уяву за своєю масштабністю. Приміром, аж 235 328 греко-католиків за переписом 1910 р. стали «поляками». Хоча загальновідомим є те, що греко-католицька церква у Галичині мала всі ознаки національної української інституції.

З огляду на ці фальсифікації перед М. Кордубою постало непросте завдання відтворити реальний стан справ для точної демаркації українських територій. Для цього необхідно було знати коректні дані про національний склад прикордонних міст, містечок і сіл. За даними переписів 1897 р., 1900 р. та підрахунків 1914 р. автор подає кількісний склад населення, яке проживає в кожному з повітів. Саме повіт взято вченим за основу етно-

графічних спостережень і, врахувавши показник українського населення, він прокладає лінію етнографічного кордону України. При цьому М. Кордуба зазначає, що під українською територією слід вважати «всі райони, в яких українці становлять абсолютну більшість населення (тобто понад 50 %) або де жодна нація не складає абсолютної більшості, а українське населення сягає близько половини чи відносної більшості порівняно з іншими національностями».

Тож лінія українського етнографічного кордону вибудовується автором за даними переписів 1897, 1900 та підрахунків 1914 років щодо кількості українців, які проживають у прикордонних повітах. Саме науково обґрунтоване уточнення кордонів етнографічної території України стало важливим чинником, підставою і аргументом для визначення політичних кордонів Української держави. Таким воно було у 1919 році, таким залишається сьогодні.

Огляд кордонів українських територій М. Кордуба починає з північного заходу, де сусідами українців є білоруси. Далі, рухаючись вздовж кордону на північний схід, схід, південний схід, де українці межують з росіянами, він детально аналізує і досліджує населення прикавказької території і, на підставі даних перепису 1897 р. констатує, що прикавказька територія включно з Ростовом, Кубанню, Ставропольщиною належить до України. Південний кордон України спочатку проходить по узбережжю Азовського моря, від Керчі до Перекопу, далі кордоном є Чорне море, в районі Одеси від Дністровського лиману повертає на північний схід і сягає Дністра під Тирасполем, звідти до Прута на Прикарпатті, на Пруті український кордон виходить на австрійський кордон біля Новоселиці. Далі південний етнографічний кордон повертає на північ від річки Прут, перетинає цю річку перед Чернівцями, прямує на південний берег Прута, іде на схід до румунського кордону, звідси повертає на північ до Прута і Сирета, потім прямує на південь і майже прямо по гірському хребту проходить на південь. Біля гори Пауза прямує на південний захід і сягає під Кірлібабою Золотої Бистриці. Від Кірлібаби на Буковині кордон прямує на північний захід вздовж кордону між Угорщиною і Буковиною і йде по головному Карпатському хребту до Будіва, повертає на північ і збігається з кордоном комітату Угоча.

У другій частині своєї книги М. Кордуба не менш ретельно і доказово характеризує населення на етнографічній території України. Вчений твердить, що перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. для України став своє-

рідним референдумом української ідентичності. Ті, кого називали «малоросами», «южноросами», «поліщуками», постали великим народом, міцно вкоріненим на батьківській землі. В українських губерніях, як бачимо з укладеної автором таблиці «Статистика населення в кордонах етнографічної території України», українці мали абсолютну більшість: Полтавщина – 93 %, Чернігівщина – 91,8 %, Харківщина – 80,6 %, Поділля – 80,2 %, Київщина – 79,2 %, Волинь – 70,1 %, Катеринославщина – 68,9 %, Таврія – 60,6 %, Херсонщина – 53,5 %.

Крім того, відсоток українців, принаймні тих, хто визнав рідною мовою українську, зафіксовані найчисленнішими групами, тобто такими, що переважають 50 %: на Кубані – 63,2 %, у Воронезькій губернії – 76,2 %, Курській – 56,6 %, Ставропольській – 50,8 %. У ряді інших регіонів, зокрема: у Холмській губернії – 52,6 %, Мінській – 75,8 %, Гродненській – 61 %, Бессарабській – 41 %, на території Дону – 48,4 %. А за переписом 1900 р., який був проведений в Австро-Угорщині, відсоток українців у Галичині – 64,9 %, на Буковині – 68,3 %, на Закарпатті – 75,9 %.

Подавши опис етнографічної території України автор зазначає, що, незважаючи на маніпуляції переписів та імміграцію зовні, впливу якої зазнали не лише прикордонні території, але й великі міста й промислові центри, відсоток українського населення станом на 1914 рік становив 71 %. При цьому, пояснює він, найчистіші з національного погляду українські території формувалися двома смугами по обидва боки Дніпра. Поряд із цим, значна кількість українців проживала за межами українських кордонів. У праці також були подані кількісні дані щодо інших народів, які проживають на етнографічній території України. Для систематизації своїх висновків М. Кордуба уклав вищезгадану таблицю «Статистика населення в кордонах етнографічної території України», в яку звів усі цифрові дані.

Загалом, підсумовує у своїй змістовній книзі вчений, станом на 1914 р. на українських землях на площі 739 162 км² проживало 46 012 000 осіб; з них українці становили переважаючу більшість – 32 662 000 осіб або згадуваний вище 71 %. Для більшої доказовості й наочності цих даних М. Кордуба уклав ретельно підготовлену мапу. Вона відобразила територію розселення українців – «від Сяну до Дону». Вона також зафіксувала, де проходить кордон України з білорусами, росіянами, козаками Дону, грузинами, румунами, угорцями, словаками, поляками і литовцями. Прикметно, що на карті кордон з Росією проходить лише на

півночі, схід Кордуба фіксує як землі близьких до українців у ментальному плані донських козаків.

Таким чином, аргументовано підсумовує свій аналіз книги М. Кордуби Н. Клименко, застосування ним інструментарію низки спеціальних історичних дисциплін (етнографії, демографії, статистики, історичної географії, топоніміки та джерелознавства), зробило побудову вченим історичної картини розвитку українського народу цілісною і напрочуд обґрунтованою. Поряд із цим, дослідник на підставі різнопланового фактичного матеріалу переконливо узагальнює межі українських етнічних земель. Це мало не лише вагоме значення для нашого державотворення на початку ХХ ст., але й вплинуло на визнання серйозності українських незалежницьких аспірацій в очах західних політиків. Доказом цього є свідчення про використання ними «Території і населення України» при обговоренні українського питання в контексті повоєнного устрою Європи.

В наступній передмові «Мирон Кордуба в українському національному русі» авторства знаного українського медієвіста Дмитра Гордієнка пунктирно з'ясовано ключові сюжети інтелектуальної біографії визначного вихованця галицької школи українознавців М. Грушевського. Опрацювавши широке коло літератури, сучасний історіограф вповні виправдано підніс рідкісну в нашій науковій культурі широту творчого діапазону М. Кордуби. При цьому київський дослідник зосередився на географічних і картографічних студіях історика, відзначивши їхній новаторський для української соціогуманітаристики перших десятиліть ХХ ст. характер. Свідченням цього, слушно вказав Д. Гордієнко, було залучення галицького вченого провідним експертом в дипломатичних місіях УНР і ЗУНР.

Разом із тим, у своїй передмові сучасний учений припустився кількох помилок. Так, він хибно вказує, що М. Кордуба був заступником голови Археологічної комісії у повоєнному НТШ (с. XXII). Насправді, йдеться про Археографічну комісію. Також хибно вказано тему доповіді, що її західноукраїнський історик виголосив на меморіальному засіданні Всеукраїнської Академії наук в Києві в 1928 р. Ця доповідь була присвячена невідомому сюжету інтелектуального життєпису засновника київської школи документалістів і мала назву «Зв'язки В. Антоновича з Галичиною», а не «Українська історіографія і Галичина» (с. XXII).

Отже, рецензована книга стала правдивим подарунком для сучасних дослідників життя та діяльності М. Кордуби, які отримали можливість безпосередньо запізнатися зі змістом визначної пам'ятки. Разом із тим, ця праця має сьогодні не лише історіографічний інтерес: в наш час її поява позначена чималою актуальністю та поважним суспільним навантаженням. Мовиться про те, що як сто років тому імперіалісти різних національних відтінків, так і зараз путінські реваншисти змагаються у спробах фальсифікації минулого східноєвропейського регіону, заперечуючи право українців на власну культурну самобутність і політичну суб'єктність. Тож книга «Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд» внаслідок своєї об'єктивності та фактологічної ретельності, продовжує виконувати важливу освідмлюючу працю. Як століття тому, так і зараз праця М. Кордуби переконливо спростовує химери «руського мира» з його міфами і «скрепами» про «исконно русские земли» та «один народ».